

مقام و موقعیت امام رضا(ع) در تزیینات کتیبه‌ای معماری اسلامی با تأکید بر حرم مطهر امام رضا(ع)

چکیده

امام رضا(ع) هشتمین امام و پیشوای مسلمانان جهان است، اما مقام و جایگاه ایشان نزد شیعیان ایرانی و ارادتمندانی که در جوار مرقد ایشان زندگی می‌کنند، موقعیت خاصی دارد و این به دلیل وجود ضریح مطهر امام رضا(ع) در ایران و در شهر مشهد است. مشهد که امام هشتم علی بن موسی الرضا(ع) در آن آرمیده است به شهری مهم در سده‌ی چهاردهم/ هشتم بدل شد و هنگامی که سلسله‌ی صفوی تشیع را مذهب رسمی ایران قرار داد، این شهر از نظر زیارتی مرکزیت یافت. پادشاهان صفوی برای ابراز ارادت خویش به امام رضا(ع) و اهل بیت کوشش‌های فراوانی برای نشان دادن بزرگی و علم ایشان انجام دادند. برای مثال در دوره‌ی صفویه به مرمت و گسترش حرم مطهر توجه بسیار شد. در این راستا یکی از ابزارهایی که از آن در ایجاد فضایی معنوی کمک گرفته شد، کتیبه‌هایی با درونمایه‌ی شیعی بود. این کتیبه‌ها که مضمون آن‌ها با مشاوره‌ی علمای اسلامی تعیین می‌شد در برگرفته‌ی آیات قرآنی، احادیث ائمه، نام‌ها و اسامی امامان و ادعیه است. از این میان آن‌چه بیش از همه تعصب و ارادت هنرمندان و پادشاهان یا حامیان هنری را نشان می‌دهد، استفاده از نام امامان معصوم، حدیثی از ایشان یا دعایی درباره‌ی ایشان است.

در معماری اسلامی ایرانی، به‌ویژه در حرم مطهر امام رضا(ع) نیز که همواره در دوره‌های مختلف مورد توجه پادشاهان مسلمان و هنرمندان و معماران شیعه قرار گرفته، نمونه‌های متعددی از کتیبه‌هایی به چشم می‌خورد که در آن‌ها از نام امام رضا(ع) و احادیث ایشان استفاده شده است. این مقاله با هدف شناسایی کتیبه‌ها در معماری اسلامی به‌ویژه در حرم مطهر امام رضا(ع) که در وصف ایشان یا شامل نام ایشان یا حدیثی از آن حضرت است، تنظیم و به‌دنبال پاسخ دادن

به سؤالات زیر است:

- ۱- استفاده از کتیبه در معماری مراقد معصومین چه جایگاهی دارد؟
- ۲- نمونه‌های کتیبه‌ای معماری اسلامی و معماری مرقد مطهر امام رضا(ع) که با مضمون احادیث امام رضا(ع)، دعاهایی درباره‌ی ایشان یا شامل نام آن حضرت است، کدامند؟
- مقاله حاضر با استفاده از اسناد و مدارک و به روش توصیفی-تحلیلی تهیه شده است.
- واژگان کلیدی:** امام رضا(ع)، مرقد مطهر امام رضا(ع)، تزیینات کتیبه‌ای، مضامین دعایی و حدیثی، معماری اسلامی.

مقدمه

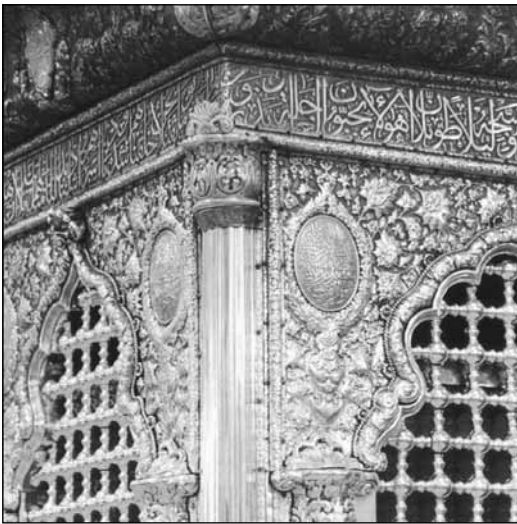
از ویژگی‌های ذاتی هنر اسلامی این است که می‌کوشد فضایی ایجاد کند که در آن انسان بتواند وزن و وقار فطری اولیه‌ی خود را بازیابد. در فلسفه‌ی این هنر نباید هیچ حجابی بین انسان و حضور نامرئی خداوند قرار گیرد. هنر اسلامی در وهله‌ی نخست ایجاد یک نوع خلاء می‌کند و همه‌ی پریشانی‌ها و تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد و در وهله‌ی دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. از این امر می‌توان بی‌درنگ به اهمیت اساسی و مرکزی معماری و در کنار آن کتیبه‌ها در هنر اسلامی پی برد و این معماری است که باید هماهنگی و آرامش موجود در طبیعت را در اماکن پرجمعیت دوباره ایجاد کند. در مسجد فرد مؤمن هیچ‌گاه یک بیننده‌ی صرف نیست بلکه زمانی که او با طهارت و حضور قلب به نماز می‌ایستد و آن گاه به قرائت نوشته‌های قرآنی، ادعیه و احادیث منقوش و مکتوب بر در و دیوارهای مسجد می‌پردازد به نحوی با معنا و بازتاب‌های معنوی خطوط ارتباط برقرار می‌کند. بنابراین نه

تنها معماران مسلمان بلکه کتیبه نویسان نیز می‌کوشیدند تا فضایی به وجود آورند که همه‌ی صفات و کیفیات مقامات معنوی را متجلی سازند. این فضای معنوی ایجاد شده توسط کتیبه‌ها در اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امامزاده‌ها و خانقاه‌ها، انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد.

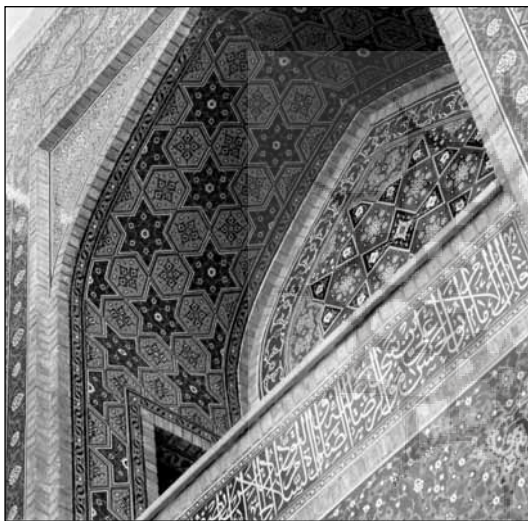
هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد و با وجود تمامی تفاوت‌های سبک شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به مثابه عنصری تزئینی در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار گرفته شده است. تقریباً بر سطوح تمامی بناهای اسلامی، کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی، احادیث و ادعیه به چشم می‌خورد. در مساجد اسلامی جایگاه‌های مشخصی به عنوان مکانی مناسب برای کتیبه‌ها در نظر گرفته می‌شود و فضای این محل‌ها در فضای خارجی، شامل ورودی مسجد، مناره‌ها و ساقه‌ی گنبد و فضای داخلی محراب، محل قبله، ساقه‌ی داخلی و نقطه مرکزی گنبد را در بر می‌گیرد. غیر از مساجد بناهای دیگری چون بقعه‌ها یا بناهای آرامگاهی نیز از کتیبه به همان سبک و سیاق مسجد بهره می‌برند. در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم می‌باشند عموماً کتیبه‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر امام رضا (ع) در ایران و در شهر مشهد نیز از جمله این بناهاست. این بنا از آنجایی که تنها آرامگاه متعلق به معصومین در ایران است، هم‌چنین به دلیل حضور مستمر تشیع در ایران و ارادت و تعصب ایرانیان در دوره‌های مختلف همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آن‌ها بوده و در هر دوره مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته یا قسمت‌هایی بر آن افزوده شده است. از این رو در این بنای عظیم می‌توان آثار و نشانه‌های معماری دوره‌های مختلف را یافت. کتیبه نیز که یکی از شاخصه‌های معماری اسلامی است در جای جای این مکان مقدس دیده می‌شود. اما آنچه در این مقاله موکداً به آن پرداخته می‌شود بررسی کتیبه‌های حرم مطهر و در کنار آن بررسی کتیبه‌های سایر بناهای اسلامی است که در بردارنده‌ی نام امام رضا، حدیثی از آن حضرت یا دعایی در حق ایشان است. از این رو در بخش‌های ابتدایی مقاله به بررسی شخصیت و سیره‌ی امام رضا و تحولات تاریخی بنای حرم مطهر در فضاها و مختلف پرداخته شده و سپس نمونه‌هایی از کتیبه‌های بناهای اسلامی و حرم مطهر بررسی گردیده است.

جایگاه کتیبه در معماری اسلامی

وجود کتیبه‌ها در معماری اسلامی از خصایص بارز هر بنایی است. تزئینات کتیبه‌ای معماری اسلامی مانند گچ‌بری، آجرکاری، سنگ‌کاری و کاشی‌کاری، گاهی با کاربرد مجزا و زمانی در تلفیق با یکدیگر توسط هنرمندان، نمایشی شگفت از زیبایی‌ها پدید آورده است. بنابراین هنرمند اسلامی همیشه به دنبال ابداع بوده و با کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون، به زیبایی و با تنوعی فوق‌العاده که هر کدام از آن‌ها تداعی‌گر شکلی است، توانسته نقوشی تازه و بسیار جذاب پدید آورد. تنوع کتیبه‌ها در کنار نقوش اسلیمی و هندسی همراه با طراحی‌های هنرمندانه و متنوع همه بازتاب روحیه‌ی خلاق

تصویر ۱

تصویر ۲

تصویر ۳

هنرمندان می‌باشد.

در کنار استفاده از قرآن در کتیبه‌ها، به گروهی از کتیبه‌ها برمی‌خوریم که در اهمیتی یکسان همانند آیات قرآنی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این دسته را، که دعا نامیده می‌شوند می‌توان به سه گروه مهم و مشخص تقسیم‌بندی کرد. گروه اول: نام‌های زیبایی خداوند را توصیف می‌کنند، خداوند را ستایش می‌کنند و بازگوکننده‌ی توانایی‌های شگرف خداوند هستند. مثال‌های زیادی از این نوع در معماری اسلامی قابل مشاهده و بررسی است.^۴

گروه دوم: ستایش و دعا به پیامبر را در جملات گوناگونی مدنظر دارند.

گروه سوم: امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س) دختر گرامی پیامبر (ص) و حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را مورد ستایش قرار می‌دهند. در این گروه ما هم‌چنین شاهد ستایش دیگر امامان شیعه تا امام دوازدهم که هر یک پس از دیگری مسئولیت هدایت انسان‌های آزاده را برعهده داشتند، می‌باشیم.^۵

به نظر می‌رسد این دعاها از کتاب‌های ادعیه باشد از جمله کتاب دعای «مفاتیح الجنان» که مجموعه‌ای از دعا‌های متفاوت می‌باشد که به وسیله‌ی حاج شیخ عباس قمی در تهران در سال ۱۳۹۱ جمع آوری شده است.^۶ یکی از دعا‌های معروف در ستایش خداوند دعای جوشن کبیر می‌باشد. نوع دوم ادعیه، دعا خطاب به حضرت محمد (ص) است. یکی از این دعاها که در جاهای بسیاری نیز آورده شده «صلوات» است. که یکی از معروفترین دعاها در نزد مسلمانان شیعه به شمار می‌رود که در هر موقعیت و زمانی قرائت می‌شود. به‌طور کلی مسلمانان شیعه با این دعا پرورش می‌یابند و بزرگ می‌شوند. «صلوات» دعایی است ابتدا خطاب به حضرت محمد (ص) و سپس به خاندانش که شامل حضرت فاطمه (س) و امام علی (ع)، اولین امام شیعه، امام حسن (ع) صابر زمان و امام حسین (ع) شهید کربلا، و دیگر امامان شیعه، ارجاع داده می‌شود.

گروه بعدی در تقسیم‌بندی دعا در کتیبه‌ها، ستایش امامان است. هنرمندان مسلمان با نوشتن و نگاشتن دعا خطاب به ائمه معصومین (ع) بر زمینه و اشیاء مختلف، احترام و اعتقاد قلبی خود را نسبت به آن بزرگواران اعلام می‌داشتند. بر طبق عقاید شیعی، آنها جانشینان برحق پیامبر (ص) هستند، که از دانش کافی و عمیق در رابطه با اسلام برخوردارند و از انجام گناه معصوم می‌باشند. اهمیت کتیبه با مضمون دعا در این است که آنها یادآور حضور خداوند در همه جا هستند، در نتیجه دعا به شخصی که آنها را قرائت می‌کند نوعی عرفان و تصوف می‌بخشد. معنویتی که از قرائت این ادعیه‌های حک شده بر در و دیوار مساجد و دیگر اماکن مذهبی در شخص مسلمان ایجاد می‌شود تقرب او را به خداوند و ائمه بیشتر می‌کند و قلب او را از شبهات و هر آنچه که حجاب بین او و خداوند است پاک می‌گرداند و او با آمادگی بیشتر، حضور قلب و توجه به عبادت در خانه خدا می‌پردازد.^۷

دسته‌ی سوم کتیبه‌هایی که زینت بخش اماکن مذهبی می‌باشند

کتیبه‌ها از ممزوج شدن و در کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می‌آید. هم‌چنین کتیبه‌ها بر حسب زمان و مکان موقعیت‌شان با مواد و مصالح متفاوتی کار می‌شده است که برای نمونه می‌توان از کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی و کتیبه‌های تلفیقی با نقوش هندسی، کتیبه‌های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه‌های دورتادور محراب، کتیبه‌های دورتادور طوق گنبد و شبستان، کتیبه‌های ساده‌ی ایجاد شده با سطوح آجری یا کاشی نام برد.^۱

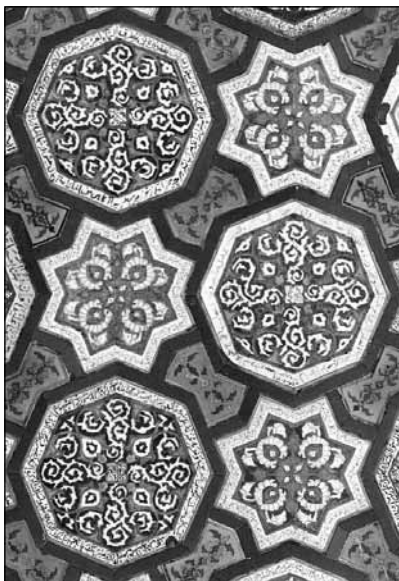
با توجه به متغیر بودن موضوع کتیبه‌ها در دوره‌های مختلف معماری اسلامی یکی از راه‌های شناخت کتیبه‌ها نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش به کار رفته در آنهاست که در دوره‌های مختلف معماری متفاوت بوده است. کتیبه‌ها را به‌طور کلی می‌توان به دو نوع کتیبه‌های حاوی موضوعات مذهبی و کتیبه‌هایی که اطلاعات بنا و سازنده‌ی بنا را در خود دارد، تقسیم کرد. اما در کتیبه‌های با مضامین مذهبی، آیات قرآنی، اسماء ائمه، استفاده از نام پیامبر (ص)، و ائمه اطهار که مشخص‌ترین و مهم‌ترین آنها استفاده از نام علی (ع) است، کاربرد بیشتری داشته است. بنابراین موضوع کتیبه‌ها می‌تواند شامل سوره‌ها و آیات قرآنی مانند سوره‌های کوچک جزء سی‌ام، اسماء جلاله، ادعیه، اسمی مبارکه مانند نام پیامبر (ص) امامان و معصومین و احادیث شیعی، همانند اَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا باشد. کتیبه‌ها را به لحاظ داشتن معنای مذهبی می‌توان به سه قسم تقسیم کرد: کتیبه‌های قرآنی، دعایی و حدیثی. به نظر می‌رسد که آیات قرآنی به عنوان بیشترین تزئین بنایی سطوح خارجی و داخلی ساختمان‌ها کاربرد داشته است. کتیبه‌های قرآنی اغلب در برگرفته‌ی جملاتی در اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان می‌باشد و بیشتر به خط کوفی، معنوی‌ترین خط عربی، نشان داده شده در حاشیه داخلی گنبد، خاصه نزدیک محراب که جهت تجمع و تمرکز مسلمانان می‌باشد، جای گرفته است. از طرفی با مطالعه‌ی دقیق کتیبه‌های قرآنی و این که برخی سوره‌ها در بسیاری از جاها تکرار شده است می‌توان این‌گونه اظهار داشت که شخصی که این متن‌های قرآنی را انتخاب می‌کرده، می‌بایست با تمام قرآن آشنایی داشته باشد یا به واسطه‌ی معنای خاصی که در این سوره‌ها و آیات وجود داشته است آنها را انتخاب می‌کرده است. بدون شک علما یا دانشمندان مذهبی، نقش مهمی در انتخاب این آیات داشته‌اند زیرا آنان به علت انس خاص با قرآن، از مفاهیم و معانی ظاهری و باطنی آن بیشتر مطلع بوده‌اند. البته در بعضی موارد خطاطان خود، آیات را انتخاب می‌کردند. در این حالت آنها اشخاص معمولی نبودند.^۲ بنابراین ما باید طبق سخن قاضی احمد نویسنده‌ی معروف زمان صفویان آنان را علمایی بدانیم که می‌توانستند سبک‌های مختلف خط را در نهایت زیبایی و تکامل نگارش کنند.^۳ این خطاطان با قرآن آشنا و مأنوس بودند و بعضی از آنان، قرآن را از برداشتند. آنها اغلب مردان با ایمان و با تقوایی بودند که بیشتر اوقات خود را به ستایش خداوند سپری می‌کردند و به عبادت او مشغول بودند.

، احادیث قدسی و نبوی و احادیثی هستند که از امامان نقل شده‌اند. حدیث که بازگو کننده و بازتاب کلمات پیامبر و امامان است در کتیبه نگاری در دوره های مختلف معماری اسلامی استفاده فراوان دارد.^۸

زندگی و شخصیت امام رضا

امام علی بن موسی فرزند، امام هفتم در سال ۱۴۸ هجری قمری متولد و در سال ۲۰۳ هجری در گذشته است.^۹ امام هشتم پس از پدر بزرگوارش به امر خدا و معرفی گذشتگان خود به امامت رسید و مدتی از زمان امامت خود با هارون خلیفه عباسی و پس از آن با پسرش امین و سپس با پسر دیگرش مأمون معاصر بود. سیاست خلفای بنی عباس نسبت به سادات علوی سیاستی خوشونت آمیز بود موضوعی که باعث ایجاد قیامها و آشوبهای خونین شده و دستگاه خلافت را به سختی می انداخت. بنابراین وقتی مأمون به خلافت رسید تصمیم گرفت سیاست تازه ای اتخاذ کند و آن دادن ولایت عهدی به امام رضا بود، زیرا وی گمان می کرد اگر سادات علوی دست خودشان به خلافت بند شود دیگر بر علیه دستگاه قیام نمی کنند.^{۱۰} امام ابتدا دعوت مأمون را نپذیرفت، اما به دنبال تهدیدهای فراوان مأمون مجبور شد به مرو بیاید و ولایت عهدی را بپذیرد.^{۱۱} امام ولایت عهدی را به شرطی قبول کرد که مسئولیتی در قبال کارها نداشته باشد: «انی داخل فی ولایه العهد علی ان لا امر و لا انهی و لا افتی و لا اقصی و لا اوتی و لا اعزل و لا اغیر شیئاً مما هو قائم و تخین من ذلک کله... من ولایت عهدی را می پذیرم به شرط آنکه هیچ امر و نهی نکرده و فتوا و قضاوتی صادر ننمایم. همچنین نقشی در عزل و نصب و تغییر وضعی که حاکم است، نخواهم داشت و از همه اینها معاف خواهم بود».^{۱۲} این موضع امام باعث شد شورشها و آشوبها، همچنان پابرجا باشد.

امام در مسیر رسیدن به مرو با کسانی که دوستان اهل بیت بودند، ارتباط برقرار کردند. در نیشابور شمار کثیری از طلاب در راه حضرت به زیارت ایشان آمدند و از امام خواستند حدیثی از اجدادشان نقل کنند. امام فرمودند: «کلمه لاله‌الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» ... کلمه لاله‌الله حصار محکم من است. هر کس داخل آن شد، از عذاب من ایمن خواهد بود. وقتی همه‌ی مردم، حدیث را نوشتند، امام با کمی تأمل، بدانها فرمودند: این مطلب شروطی دارد و «انا من شروطها»^{۱۳} پذیرش من از جمله شروط آن است. این جمله به عنوان پذیرش ولایت حضرت معنا شده و اساس تفکر شیعی است. از نظر شیعه پذیرش امامت و گردن نهادن به ولایت امام پس از توحید، شرط رهایی و صلاح قبولی عبادت است. بعد از آن وجود امام در خراسان شخصیت آن حضرت را به عنوان امام شیعه بیشتر به مردم شناساند. بنابراین به هواداران تشیع روز به روز افزوده شد.^{۱۴} حضور امام رضا در خراسان عاملی در جهت توسعه‌ی تفکر شیعه بود و مردم در مورد مسائل مختلف از ایشان سوال می کردند. امام هشتم چون نیاکان وارسته‌اش، از مقام علمی والایی برخوردار بود، تا آن جا که وی را «عالم آل محمد» لقب داده‌اند. با توجه به این که در میان ائمه، امام باقر و امام صادق مجال بیشتری برای تشکیل محافل علمی

تصویر ۴

تصویر ۵

تصویر ۶

و نشر علوم اهل بیت پیدا کردند، با این حال امام رضا عنوان «عالم آل محمد» را دریافت کرده است، می‌توان این گمان را درست دانست که مناظرات و مباحثات علمی و اعتقادی آن حضرت از چنان اهمیت و امتیازی برخوردار بوده است که به عنوان عالم خاندان رسالت شناخته شود. امام علاوه بر این که برای پرسش‌های مختلف عالمان ادیان و مکاتب پاسخی در خور داشت، بر مبنای اعتقادی شخص مخاطب نیز سخن می‌گفت و استدلال می‌کرد که مظهر دیگری از توانمندی علمی امام (ع) بود. امام با اهل تورات به توراتشان، با رهروان انجیل، بر مبنای انجیل و با حاملان زبور، به زبور و... سرانجام با هر فرقه و گروهی با مبنای خود آنان سخن گفته و به روش خودشان استدلال می‌نمودند.

امام رضا در اجرای عبادات اسلامی نیز سعی کرد تا سنت پیامبر (ص) را احیا کند و زمانی که مأمون از ایشان برپایی نماز عید را درخواست کرد امام خواستند که مطابق سنت پیامبر و بدون تجمعات شاهانه نماز برگزار شود. تأثیر این مسأله در میان مردم به اندازه‌ای بود که مأمون دستور داد امام را از نیمه راه برگردانند.^{۱۵}

امام دنیا را سراپی آنکه از شر و بدی می‌شمرد و از شر آن به خداوند پناه می‌برد و راه‌هایی را «زهد و پارسایی» می‌دید. امام حتی زمانی که رسماً ولیعهد خلافت بود از همان زهد و پارسایی و ساده‌زیستی برخوردار بود. او در برخورد با مردمان چهره‌ی راستین اسلام را ترسیم می‌کرد، آن هم در عصری که جلال و شکوه پوشالین دستگاه خلافت از این آیین، سیمای دیگر ارائه می‌کرد.

چنین بود که مأمون کوشید تا روابط امام با شیعیان را قطع کرده و بر وی نظارت کند و در نهایت مجبور شد برای حذف محور شیعه در خراسان، امام را به شهادت برساند.^{۱۶} اما همان دو سال حضور امام در خراسان سبب گسترش تشیع در این منطقه و نواحی اطراف آن شده بود.

به هر حال آوردن امام رضا به ایران یکی از دلایل مهم گسترش تفکر شیعی در ایران بود. توجه به حفظ آثار برجای مانده از مسیر امام در شهرها و مناطقی که به نحوی محل استقرار امام بود، نشان از علاقه ویژه‌ی تشیع در میان مردم است.

توسعه و گسترش حرم مطهر امام رضا(ع)

از اولین روزهای سال ۲۰۲ هجری قمری که بدن مطهر هشتمین امام معصوم حضرت رضا(ع) در باغ حمید بن قحطبه طایی به خاک سپرده و به عنوان مرقد آن امام رئوف، شناخته شد و این مکان، محل رفت و آمد ارادتمندان و علاقمندان آن حضرت گردید. نام قبلی این سرزمین نیز که به «طوس» معروف بود، به مرور زمان تغییر و به «مشهد الرضا(ع)» شهرت یافت، یعنی مکانی که حضرت علی بن موسی الرضا(ع) در آن به شهادت رسیدند. بارگاه منور امام رضا (ع) در طول تاریخ، بارها مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته و سلاطین گوناگون در زمان خلافت خویش به سلیقه‌ها و بر اساس اعتقادات خود، اقدامات متفاوتی داشته‌اند.

در سال ۲۰۳ و به قولی ۲۰۲ هجری قمری، پس از شهادت امام رضا علیه السلام، پیکر مطهر وی را در بقعه‌ای که بر روی گور

هارون الرشید بنا کرده بودند، به خاک سپردند. این بقعه در باغ «حمید بن قحطبه» و در روستایی به نام «سناباد» نزدیک «نوغان» در حدود ۲ تا ۴ فرسنگی طوس واقع شده بود.

براساس این روایت، نخستین بنای آرامگاه، باید همان بقعه هارون الرشید باشد که توسط مأمون عباسی بنا گردیده بود. هم اکنون ۲ متر از دیوار این بقعه باقی مانده و بقیه بنای حرم بر روی آن ساخته شده است. اما آن طور که از منابع برمی‌آید اولین بار در عصر دیلمه‌ی شیعه مذهب، به تعمیرات اساسی بقعه با نام مشهدالرضا پرداخته شده است. مذهب آل بویه و توجه ایشان به آبادانی، به طوری که در این عصر با نوعی رنسانس تشیع روبه‌رو هستیم، باعث قدرت‌گیری موقت ارکان تشیع می‌شود و در این بین بقعه، امام رضا(ع) توجه به‌عنوان امام هشتم شیعیان به‌خود جلب می‌کند.^{۱۷}

اما این توجه در عصر غزنویان مشاهده نمی‌شود. در دوره‌ی سبکتکین غزنوی قسمتی از بقعه که شامل سقف و دیوار می‌شود، ویران شده و مردم از زیارت منع می‌شوند. اما در دوره‌ی حکومت محمود غزنوی، وی پیامبر اکرم با حضرت علی(ع) را در خواب می‌بیند که از ویرانی گنبد شکایت می‌کنند، بنابراین صبح معماری می‌طلبد و به طوس می‌فرستد تا به مرمت بقعه بپردازد. بنا بر نوشته‌ی «تاریخ بیهقی» در سال ۴۰۰ هـ ق ابوبکر شهردار بنای بقعه را بر روی ویرانه دیوارهای گلین با آجر بازسازی می‌کند و مناره‌ای به آن اضافه می‌شود که این بنا هسته‌ی اصلی حرم مطهر را از آن به بعد تشکیل می‌دهد.^{۱۸}

اولین سنگ مزار امام رضا(ع) را منسوب به دوره‌ی سلجوقی می‌دانند که در سال ۵۱۶ نصب و بر کتیبه‌ی آن این‌گونه نوشته شده است:

«امر بعماره المشهد المرضوعی علی بن موسی علیه السلام، السعید المذنب الفقیر الی رحمته ابوالقاسم احمد بن علی بن احمد العلوی الحسین تقبل الله منه»

مهم‌ترین واقعه در قرن ۶ حمله‌ی غزها به بارگاه مطهر می‌باشد که در سال ۵۴۸ اتفاق می‌افتد. زمانی که ترکان غز به مشهد و ناحیه‌ی طوس حمله و شهر را آتش زده و بسیاری از مردم را به خاک و خون کشیدند و حرم ویران شد. چند سال بعد و در عهد سلطان سنجر حاکم مرو شرف‌الدین ابوطاهر بن سعد بن علی حقی به بازسازی آن پرداخت. در این زمان سنجر حکومت شرق قلمرو سلجوقیان را برعهده داشت. در سال ۵۷۷ هـ توسط زمرد ملک خواهرزاده سلطان داخل حرم توسط کاشی‌های نفیس شش ضلعی، هشت ضلعی و ستاره‌ای تزیین شد.^{۱۹}

از جمله حکومت‌های دیگری که مدتی در شرق حکومت داشتند، خوارزمشاهیان بودند. در «دائرةالمعارف تشیع» آمده است که در سال ۶۱۲ کتیبه‌ای بسیار زیبا به خط ثلث برجسته بر دیوار و طرف در ورودی حرم از جانب رواق دارالمحافظ نصب گردید. بر روی این لوح با ذکر این تاریخ نام و لغت حضرت یا امیرالمؤمنین و بر حاشیه آن با خط ریز دو بیت شعر در مدح حضرت از سروده‌های ابوفوارس^{۲۰} شاعر ایرانی عرب زبان حک شده است.^{۲۱}

در دوره‌ی ایلخانان به فرمان غازان خان و سپس سلطان محمد

خدابنده پادشاه شیعی مذهب، حرم مرمت و بناهایی به آن افزوده شد که بنای کامل گنبد موجود مربوط به آن دوره است.

طرح گسترش حرم رضوی از دوره‌ی تیموری آغاز می‌شود. در این دوره به همت دوستداران خاندان پیامبر، حرم مطهر گسترش می‌یابد. در قرن ۹ که مصادف با حکومت شاهرخ تیموری در مشهد است طرح آبادانی این شهر اجرا می‌شود.

حافظ ابرو در ذکر حوادث دوران شاهرخ سفر وی به طوس را خبر می‌دهد که در بین راه به شهر مشهد سفر می‌کند و دستور می‌دهد قندیلی از طلا بسازند و در مرقد حضرت بیابینند. وی از ساخت مسجد گوهرشاد توسط همسر شاهرخ نیز خبر می‌دهد. هم‌چنین شاهرخ دستور ساخت امارتی در اطراف حرم را می‌دهد تا جهت پذیرایی از بزرگان آماده گردد.^{۲۳}

پس از مسجد گوهرشاد بنای دارالحفاظ بین حرم و مسجد گوهرشاد در تحویلخانه و خزانه در شرق دارالحفاظ ساخته شد. هم‌زمان با این ابنیه در داخل صحن و در اطراف حرم بناهای دیگری از جمله مدرسه پریزاد و بالاسر که تا به امروز برجا هستند، ساخته شد.

در این دوره صحن عتیق و اساس ایوان طلا توسط امیر علیشیرنویای وزیر سلطان حسین بايقرا بنا گذاشته شد که بعدها در دوران صفویه گسترش یافت. هم‌چنین پنجره فولادی زرکوبی که اثر هنرمندی به نام محمدعلی حافظ استقراری است در سال ۸۱۷ به امر شاهرخ به آستان هدیه شده است.^{۲۴}

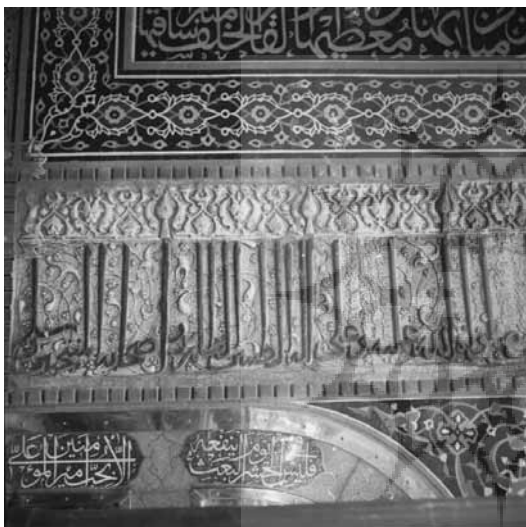
حافظ ابرو اشاره‌ای نیز به وقف مدارس و خوانق و اربطه و حیاض و دیه و مستغلات به مشهد توسط امیر شاه ملک بهادر از امیران خراسان در تیموری دارد.^{۲۵}

با روی کار آمدن حکومتی شیعی در زمان صفویان توجه بیشتری به بناهای منسوب به تشیع شد. در این دوره به وسعت و عظمت و زیبایی حرم هرچه بیشتر افزوده شد. مناره نزدیک گنبد که در عهد غزنویان به دستور ابن‌مقتر حاکم نیشابوری برپا گردیده بود به امر شاه طهماسب مرمت و طلاکاری شد و در سال ۹۳۲ خشت‌های نفیس کاشی روی گنبد تبدیل به طلا شدند.^{۲۶}

اما تسلط شیعیان به منزله‌ی اتمام ویرانی‌ها نبود چرا که بار دیگر تهاجم و حمله‌ی دشمنان باعث ویرانی حرم مطهر شد. این تهاجم در سال سوم سلطنت شاه عباس از جانب ازبکان توسط عبدالؤمن خان ازبک صورت گرفت که در اثر آن خشت‌های گنبد و گلدسته و دیگر نفایس به غارت برده می‌شوند. هم‌چنین تاریخ راقم قبل از این تاریخ از لشکرکشی عبدا...خان ازبک به مشهد ذکر به میان می‌آورد که ذکر آن در «عالم‌آرای عباسی» نیز آورده شده است. در این لشکرکشی به حرم آسیبی وارد نیامده است.^{۲۷} ولی حصار شهر محاصره و مردم مورد قتل و غارت قرار گرفتند. ازبکان چندین سال بر شهر تسلط داشتند تا بالاخره در سال دوازدهم سلطنت شاه عباس وی موفق به بیرون راندن ازبکان از شهر می‌شود و پس از رسیدگی به امور ممالک به‌سوی مشهد حرکت می‌کند و به مرمت و آبادانی شهر و حرم مطهر می‌پردازد.^{۲۸} در این زمان بود که باروی شهر مجدداً ساخته و حصار آن

تصویر ۷

تصویر ۸

تصویر ۹

محکم گردید. علماء و بندگان از اطراف به آن جا آورده شدند و مدارس و رواق‌های جدیدی احداث گردید و گنبد طلایی توسط شاه عباس ساخته شد. صحن شمالی (صحن کهنه) گسترش یافت که به ایوان عباسی مشهور گشت.

در دوره‌ی افشاریه نیز حرم مطهر گسترش یافت. در «عالم‌آرای نادری» ذکری از آبادانی و گسترش حرم توسط نادرشاه آمده است. وی حوضی را که از قبل در میان صحن قرار داشت چهار بخش نموده و در میان آن سقاخانه‌ای قرار داد و کلاه فرنگی بالای آن به تنگه طلا فرش شد. او دستور داد نهر آبی را که در مزرعه‌ی گلستان جاری بود تا زیر حوض آوردند. همچنین نهر دیگری نیز به سمت قسمت پایین طرف قبله که آب در آن جا همیشه روان باشد، حفر کردند. در محله‌ی چارباغ آب انباری ساختند که یکی در زیر و یکی در بالا قرار داشت. از آب انبار بالا جهت صحن استفاده می‌شد. گلدسته بالای سر و ایوان منسوب به امیر علیشیرنویسی طلاکاری و تذهیب شد. همچنین گلدسته دیگری در کنار آن ایوان ایجاد شد که معمار آن استاد علینقی مشهدی بود که به گلدسته نادری مشهور گشت.

در این زمان نواب ابراهیم‌خان هر دو صحن مطهر را با نقره‌ترین نمود.^{۲۸}

در طول دوره‌ی قاجار نیز تحولاتی در مجموعه‌ی ابنیه متبرکه حرم صورت گرفته است، از جمله ساختمان صحن جدید که در دوره «فتحعلی شاه قاجار» آغاز و در زمان «ناصرالدین شاه» به پایان رسید و طلاکاری ایوان آن نیز صورت گرفت. ایوان و سردر شمالی صحن عتیق هم به تصریح کتیبه‌ای که بر آن قرار دارد، در ایام «محمدشاه» مرمت شده است. توحیدخانه مبارکه نیز در زمان نیابت تولیت «عضدالملک» در سال ۱۲۷۶ هـ ق مرمت گشته است. هم او در سال ۱۲۷۵ هـ ق دستور داد روی نقاشی‌ها و کاشی‌های نفیس حرم را آینه کاری کنند. ناصرالدین شاه نیز دستور داد ازاره دیوار تا بالای ایوان غربی صحن جدید و سقف مقرنس آن را با خشت‌های طلا بپوشانند و از همین رو، به «ایوان ناصری» معروف گردید. در ایام «مظفرالدین شاه» نیز هردو صحن جدید و عتیق تعمیر شدند.^{۲۹}

در سال ۱۳۳۰ هـ ق ارتش روسیه صدمات زیادی به مجموعه ابنیه وارد ساخت که پس از چندی توسط «حسین میرزا نیرالدوله» والی خراسان، تعمیر گردید. در سال ۱۳۰۷ هـ ش تغییری اساسی در شبکه پیرامون مجموعه به عمل آمد و فلکه دور حرم به شعاع ۱۸۰ متر از نوک گنبد و به پهنا ۳۰ متر احداث شد. سپس بناهای موزه، کتابخانه و تالار تشریفات احداث گردید.

در سال‌های قبل از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، فلکه پیشین را تا شعاع ۳۲۰ متر (از نوک گنبد مطهر) گسترش داده، به جز ساختمان‌های متعلق به مجموعه‌ی آستان قدس رضوی و چند بنای تاریخی متصل و مجاور آن، بخش مهمی از واحدهای بافت تاریخی ابنیه متبرکه را - بدون در نظر گرفتن قدمت و زیبایی - برچیدند و در عوض، فضای سبز ایجاد کردند.

نام مبارک امام رضا در کتیبه‌های بناهای اسلامی با

تاکید بر حرم مطهر

چنان‌که اشاره شد کتیبه‌ها را می‌توان به سه دسته کتیبه‌های قرآنی، دعایی و حدیثی تقسیم کرد. کتیبه‌های دعایی خود به سه گروه مهم و مشخص تقسیم می‌شوند. دسته‌ای که نام‌های خداوند را توصیف می‌کنند. دسته‌ای که به ستایش پیامبر و دعا برای ایشان می‌پردازد و دسته سوم که در وصف و ستایش امامان معصوم و در برگیرنده‌ی اسامی آنهاست. آن چه در این مقاله مورد نظر نگارنده است کتیبه‌های دسته سوم است که نام مبارک امام رضا، هشتمین پیشوای شیعیان را در خود دارد و به ستایش ایشان پرداخته است. همچنین کتیبه‌هایی که در برگیرنده‌ی احادیث و سخنانی از آن حضرت است نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

یکی از اماکنی که کتیبه‌های بسیاری مرتبط با امام رضا در خود دارد مسلماً بارگاه مطهرایشان است اما از آنجایی که امام رضا نزد شیعیان ایران جایگاه خاصی دارد و مسلمانان همواره به ایشان توسل و از ایشان برکت جستند در سایر بناهایی که به دست شیعیان ساخته شده نیز می‌توان کتیبه‌های یافت که حاوی نام ایشان یا حدیثی از آن حضرت باشد. از این رو در این جا ابتدا نمونه‌هایی از کتیبه‌های حرم مطهر و سپس چند نمونه از اماکن تاریخی دیگر بررسی می‌شود. البته لازم به ذکر است که تهیه تصاویر کتیبه‌های حرم مطهر به دلیل ممنوعیت عکسبرداری در این مکان بسیار دشوار است. از این رو نمونه‌هایی که در این جا بدان پرداخته می‌شود، محدود می‌باشد. اولین کتیبه مورد بررسی کتیبه‌ای بیضی شکل و طلایی است که در قسمت فوقانی و گوشه ضریح مطهر^{۳۰} امام رضا نصب شده و حدیثی از ایشان بر آن نقش بسته است. (تصویر ۱) این کتیبه به خط ثلث و دارای مضمون زیر است: «قال الرضا علیه السلام: زار لی علی بعد... یوم القیامه» چنان که پیش از این نیز اشاره شد به دلیل محدودیت دسترسی به تصاویر متعدد از حرم و کیفیت نه چندان مطلوب تصاویر موجود امکان خواندن همه‌ی بخش‌های کتیبه مقدور نمی‌باشد، اما چنان که از برخی کلمات آن می‌توان فهمید احتمالاً این حدیث هشدار و انذار مومنان را از روز معاد دربردارد و یا به زائران آن حضرت وعده‌ای خاص می‌دهد. اما به یقین این حدیث از احادیث مهم حضرت بوده است که بر ضریح مبارک ایشان در فضای میان نقوش تزیینی ضریح در جایی که به خوبی در معرض دیدگان زائران مشتاق باشد، قرار داده شده است. کتیبه دیگری نیز که حدیثی از امام رضا را در برمی‌گیرد در حاشیه زیرین طاق‌نمای دور صحن دیده می‌شود. این کتیبه به خط ثلث و در میان دو حاشیه تزیین شده قرار دارد. (تصویر ۲) مضمون حدیث به نماز و اهمیت آن اشاره می‌کند و پیغام امام رضا را مبنی بر گرمی داشتن و برپای داشتن نماز در مقابل دیدگاه شیعیان و زائران ایشان قرار می‌دهد.

از جمله نمونه‌های دیگری که در حرم مطهر دیده می‌شود کتیبه‌ای است که بر روی درب ورودی رواق دارالسیاره به دارالحفاظ نقش بسته است. این کتیبه که بر سیاق زمینه‌اش با رنگ طلایی و به صورت برجسته کار شده علاوه بر این که در برگیرنده‌ی احادیثی از پیامبر

و آیه‌ای از قرآن در طرفین است اشعاری را نیز شامل می‌شود که در مدح امام رضا و بارگاه مطهرش و بیان ارادات سراینده است به ایشان (تصویر ۳) در ابیاتی از این شعر به نام مبارک امام رضا برمی‌خوریم. این دو بیت که بر روی لنگه چپ و در حاشیه راست و چپ آن به صورت پیاپی و به خط نستعلیق کار شده دارای مضمون زیر است:

مانا این درگه رضاست که رضوان

روضه او را ببندگیست...

زاده موسی که از تجلی نورش

چشم جهان همچو طور گشته منور

این اشعار علاوه بر معرفی توصیفی بارگاه حضرت رضا توصیفی از خود حضرت را نیز در بردارد.

کتیبه‌ی دیگری بر سطح کاشی زیر رنگی در قسمتی از دیوار حرم مطهر نقش بسته است. (تصویر ۴) سطح این کاشی با نقوش هشت ضلعی، ستاره و نقوش گیاهی پوشانده شده است. در حاشیه‌ی هشت ضلعی‌ها و ستاره‌های هشت پر این کاشی احادیثی از امام علی (ع) نوشته شده است و در مرکز یکی از هشت ضلعی‌ها عبارت «یا علی بن موسی الرضا» و در میانه‌ی دیگر عبارت «السلطان علی بن موسی الرضا» و در وسط سومی نام نگارنده نوشته شده است. عباراتی از این دست که امام را به نام و صفات ایشان خوانده است حاکی از جایگاه رفیع و توسل جستن مومنان به این امام است. علی بن موسی الرضا چنان که گفته شد، علاوه بر اینکه به عنوان امام و پیشوا نزد شیعیان مقدس است به سبب اینکه تنها امامی است که مدفن مبارکش در ایران واقع شده نیز در نزد ایرانیان از اهمیتی ویژه‌ای برخوردار است. از این رو خطاب قرار دادن آن حضرت و استمداد جستن از ایشان در قالب عباراتی چون «السلطان علی بن موسی الرضا» یا «امام رضا» و یا «ضامن آهو» در میان شیعیان ایران بسیار مرسوم است و همواره برای هنرمندان نیز دستاویزی برای ابراز ارادت به ایشان بوده است.

نمونه‌ی دیگری در حرم مطهر به چشم می‌خورد که در آن نام علی بن موسی الرضا و اجداد و فرزندان ایشان که امامان معصومند آورده شده است (تصویر ۵). در این کتیبه که به خط ثلث جلی بر یکی از دیوارهای داخلی حرم و در حاشیه‌ی یک کاشی منقوش به نقوش گیاهی نوشته شده عبارات زیر آمده است: «...علی بن کاظم موسی الرضا... جعفر بن الباقر محمد بن زین العابدین علی بن...» در این کتیبه حضرت امام رضا با سلاله پاک‌ی که او را در برگرفته معرفی شده و اهمیت ایشان بدین صورت نیز ذکر گردیده است.

کتیبه دیگری از این نوع در حرم وجود دارد که ایشان را با مقام زاده‌ی امیرالمومنین و امام پرهیزکاران توصیف کرده است: «ولد امیر المومنین امام المتقین سلام الله و...» (تصویر ۶) این کتیبه به خط ثلث نوشته شده و سطح آن را نقوش گیاهی اسپیرال پر کرده است. اما این گونه یاد کردن از امام رضا، یعنی ذکر نام ایشان در کنار سایر معصومین به گونه‌ای دیگر در کتیبه‌های حرم مطهر دیده می‌شود و آن نثار درود بر تمامی اهل بیت پیامبر است. در کتیبه‌های متعددی از حرم مطهر این نوع ابراز ارادت دیده می‌شود. مثلاً در کتیبه‌ای مستطیل

تصویر ۱۰

تصویر ۱۱

شکل که در میان نقوش متراکم گیاهی و یک حاشیه‌ی کتیبه دار دیگر قرار گرفته، نوشته شده است: «رحمه الله و برکاته علیکم اهل البیت» (تصویر ۷) این عبارت جایگاه و شان و اهمیت اهل بیت پیامبر را نزد خداوند نشان می‌دهد. عبارات دیگری با همین مضمون یعنی درود و دعا برای اهل بیت به صورت مختلف از جمله صلوات چهارده معصوم در بناهای اسلامی دیده می‌شود. در سوره مبارکه احزاب آیه ۳۳ نیز از اهل بیت یاد شده است. در این آیه بیان شده «خداوند می‌خواهد رجس هر آرایش را از شما خانواده‌ی نبوت ببرد و شما را از هر عیب میرا گرداند.» علمای شیعه و اهل سنت همگی متفق القول بر این عقیده‌اند که این آیه در باره‌ی شخص پیغمبر و علی و فاطمه و حسن و حسین و انساب ایشان است.

با توجه به این که این کتیبه در حرم امام رضا قرار دارد، احتمالاً نگارنده در این عبارت بر ایشان به عنوان یکی از اهل بیت پیامبر تأکید داشته است. در تأیید این نکته نقل قولی است که از ابوفوارس در مدح امام رضا در حاشیه‌ی آن آمده است. کتیبه دیگری نیز به همین سبک و سیاق بر بالای یک ایوان در حرم مطهر وجود دارد که در آن آمده است: «... صلوه الله علیه و علی آل طیبین الطاهرین و اصحابه المنتجبین وسلم» در این کتیبه نگارنده علاوه بر امام رضا سلام و درود خود را نثار خاندان پاک و اصحاب و پیروان ایشان نیز کرده و یاد آنان را هم گرامی داشته است. (تصویر ۸).

آخرین نمونه‌ای که از کتیبه‌های حرم مطهر در این جا بررسی می‌شود نمونه‌ای است که بر یکی از درب‌های داخلی حرم مطهر نقش بسته است (تصویر ۹). در این کتیبه که حاوی تقدیم ارادت و واقف این درب است کلماتی به شکل برجسته بر سطحی ترنجی شکل که با گل‌های ریز برجسته پوشانده شده، قرار گرفته است. با اینکه نوع خط کتیبه که خط نستعلیق می‌باشد خوانا و درشت است اما قرار گرفتن اجزای کلمات در داخل یکدیگر و گاه تداخل یک سطر در سطر دیگر باعث شده که نتوان کتیبه را به درستی خواند. البته آنچه مسلم است این کتیبه ضمن اینکه طبق متن، نشان می‌دهد این درب وقف و پیشکش آستان علی بن موسی الرضا علیه السلام است حاوی عرض نیاز و توسل وقف کننده‌ی درب نیز می‌باشد چرا که صفتی که برای امام رضا در این جا ذکر شده صفت مشهور ایشان «ضامن آهو» است. این صفت به واقعه تاریخی نجات آهویی که بچه‌هایی خردسال داشت، اشاره دارد. شیعیان همواره با ادای این جمله به کرامت و بزرگواری آن حضرت امیدوارند و او را واسطه‌ی یاری جستن از خداوند می‌کنند.

از کتیبه‌های دیگری که در اماکن دیگری غیر از حرم مطهر و مرتبط با امام رضا وجود دارد می‌توان به نمونه‌ای در صحن عتیق حرم حضرت معصومه اشاره کرد (تصویر ۱۰). در این کتیبه که بخشی مستطیل شکل از سطح یک دیوار را در بر گرفته است نام‌های الله در چهار گوشه، نام محمد در دو طرف به موازات دو عرض مستطیل و نام علی به طور منظم در جای جای آن به چشم می‌خورند. همچنین عبارات «الملک‌الله» با تکرار ۴ بار و «فاطمه، حسن و حسین» با تکرار

۲ بار یک شش ضلعی را در میانه مستطیل تشکیل داده‌اند. در داخل این شش ضلعی، شش ضلعی کوچکتری با تکرار نام علی ساخته شده است که در مرکز آن عبارت «السلطان علی بن موسی الرضا» نقش بسته است. این عبارت به مقام والا و سروری امام رضا در میان شیعیان اشاره دارد، تمامی عبارات این کتیبه با خط کوفی بنایی نوشته شده‌اند.

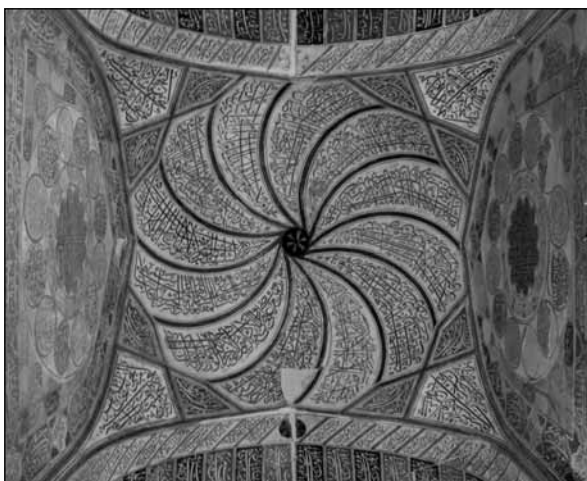
اما یکی از مضامینی که به فراوانی در اینه‌ی اسلامی استفاده شده است ستایش و دعا در حق دوازده امام است. از انواع دعا می‌توان صلوات در حق معصومین را نام برد که به کرات در مساجد اسلامی استفاده شده است. نمونه‌ی زیبایی آن را می‌توان بر روی یک کاشی بر بالای دیوان مسجد جامع میرچخماق یزد مشاهده کرد (تصویر ۱۱). در این کتیبه که به خط کوفی نوشته شده کلمات طوری چیده شده‌اند که از ترکیب آن‌ها نام «محمد» به خط کوفی حاصل شده است. در این کتیبه و در کنار سایر امامان شیعه درود و رحمت خدا نثار علی بن موسی الرضا شده است. از جمله اماکن دیگری که در برگزیده‌ی کتیبه‌هایی حاوی صلوات چهارده معصومند می‌توان به محراب مسجد شیخ لطف‌الله، گنبد مقبره‌ی شاه اسمعیل در اردبیل و مقبره‌ی امام علی (ع) در نجف اشاره کرد.

اما ستایش دوازده امام به شکل مدح و ثنای ایشان را نیز می‌توان در بسیاری از بناهای اسلامی مشاهده کرد. نمونه‌ای از آن سقف زیر گنبد معبد ماهان کرمان است که نام دوازده امام و عباراتی در وصف ایشان در یک دایره که به دوازده قوس تقسیم شده است به رنگ‌های قرمز و سیاه و به خط ثلث دیده می‌شود (تصویر ۱۲). با اینکه کتیبه کاملاً سالم و کامل است اما به دلیل سیاه مشق بودن خطوط کتیبه خواندن عبارات توصیفی آن دشوار است. به نظر می‌رسد عبارات ترکیبی از کلمات فارسی و عربی‌اند و به سلسله‌وار بودن ولایت شیعه اشاره دارند. از این نوع می‌توان به نمونه‌ی دیگری در مساجد معاصر اشاره کرد. برای مثال بر سر در مسجد امیرالمومنین تهران و در دو طرف آن نام مبارک امامان در شمشه‌هایی که اطراف آن مزین به نقوش گیاهی است قرار داده شده است (تصویر ۱۳). در وسط و پیشانی بنا نیز نام حضرت محمد نقش بسته است. نام مبارک امام رضا نیز در سمت چپ بنا و سپس نام پدرگرامیشان امام موسی کاظم قرار گرفته است. چگونگی چیدمان شمشه‌ها که در آن‌ها ۶ امام اول در سمت راست و ۶ امام بعدی در سمت چپ نوشته شده و نام مبارک حضرت محمد (ص) در وسط و بالا قرار گرفته است نشان از نظام اعتقادی شیعیان نسبت به مسئله‌ی جانشینی پیامبر دارد.

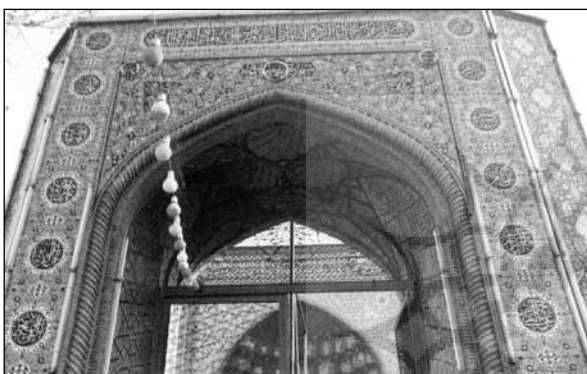
در شبستان مسجد جامع ضرابخانه تهران نیز حدیثی از امام رضا بر روی دیواری آجری و در داخل یک کادر مستطیل شکل نوشته شده است (تصویر ۱۴). در این حدیث نیز مانند موردی که قبلاً بررسی شد، به اهمیت نماز پرداخته شده و نماز بالاترین تجلی پرهیزکاری قلمداد گردیده است. این کتیبه به صورت بسیار ساده و به خط ثلث در زمینه‌ی تیره نوشته شده است و هیچ گونه تزئین خاصی در اطراف آن دیده نمی‌شود. مضمون این کتیبه چنین است «الصلوه قربان کل تقی».

نتیجه

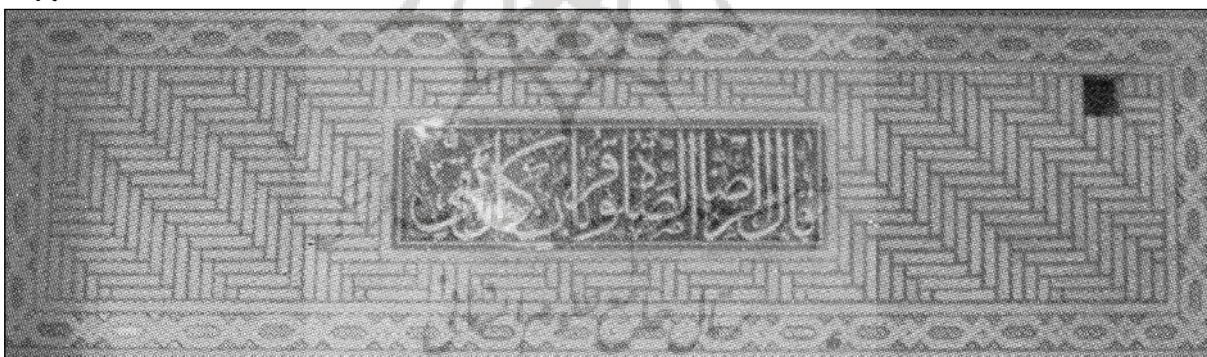
در این مقاله سعی شد جایگاه و اهمیت و شان امام رضا نزد شیعیان ایران از طریق بررسی کتیبه های حاوی نام و یاد ایشان که در احادیث ایشان خطاب به ایشان و دعاهایی در حق ایشان متجلی است، نشان داده شود. بخشی از کتیبه‌هایی که بررسی شد به بنای حرم مطهر که آرامگاه آن حضرت است، اختصاص داشت و برخی از آنها متعلق به ابنیه و اماکن تاریخی و معاصر ایران بود. وجود این کتیبه‌ها در این اماکن معنوی که یا دارای جنبه پرستشگاهی یا دارای جنبه زیارتگاهی است علاوه بر اینکه اهمیت ویژه‌ی مقام و شخصیت امام رضا را به مسلمانان گوشزد می‌کند، با زیبایی توأم با معنویت که در آنها نهفته است روح و جان شیعیان را متوجه حقیقتی والا می‌نماید. چنان که می‌دانیم مذهب تشیع متضمن حقیقتی بسیار دقیق و لطیف است. حقیقتی که محمد را فرستاده و پیام آور خدا و جانشینی را حق اختصاصی خانواده‌ی رسالت می‌داند. از آنجایی که شریف ترین هنر بصری در جهان اسلامی خطاطی است، کتیبه های منقش بر در و دیوار درونی مساجد و مدارس مذهبی، شخص مؤمن را نه تنها به یاد معانی کلمات آن می‌اندازد بلکه او را متوجه صور روحانی آن و فیضان با جلال و قدرت معنویت نام و کلام خاندان رسالت می‌کند که در کتیبه‌ها انعکاس یافته است. بدین ترتیب خوشنویس مسلمان به محیط انسان و به خصوص معماری یک جنبه‌ی اعتدال و متانت و بصیرتی عقلانی می‌بخشد و به انسان خاطر نشان می‌سازد که همه چیز اثر حقیقت الهی است.

تصویر ۱۲

تصویر ۱۳

تصویر ۱۴

پانویس‌ها:

- ۱- مریم فراست. به کارگیری شاخصه های معماری اسلامی در معماری مسجد محله، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۶۴
- ۲- مهناز شایسته فر. جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، دوره ۵، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰، ص ۶۱
- 3- Qazi Ahmad, Calligraphers and Painters, transl., V. Minorsky, Washington, Freer Gallery Publication, 1959, p.193.
- ۴- مهناز شایسته فر. جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، پیشین،

ص ۷۳.

۵- مهناز شایسته فر. عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، صص ۹۶-۱۰۸.

۶- شیخ عباس قمی این کتاب دعا را از منابع متفاوتی تهیه کرده است. برای مثال می توان به بحارالانوار مجلسی، مجمع البیان طبرسی، فضائل القرآن سید قطب الصدیقی، تفسیر الجواهر طنطاوی مصری اشاره داشت.

۷- اهمیت کتیبه های دعایی در ذکر الله و احساس حضور او در هر جاست، در نتیجه احساس نشاط به کسی که کتیبه های دعایی را می خواند، دست می دهد. روح پرستش الهی برایش کشف می شود، او را به ثبات قدم در تعهدات مذهبی ترغیب می کند، برای در جوار الهی بودن آماده اش می کند و او را از بدعت های کاذب پرهیز می دهد و همچنین از فساد و لایبالی گری در کردار نهی می کند.

۸- مهناز شایسته فر. عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، پیشین، ص ۱۲۶.

۹- ابن واضح یعقوبی. تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا، ج ۳، ص ۱۸۸.
۱۰- ابن شهر آشوب سروی مازندرانی. مناقب آل ابی طالب، قم: مکتبه علامه، بی تا، ج ۴، ص ۳۶۳.

۱۱- ابوالفرج اصفهانی. مقاتل الطالبین، نجف: المطبعه الحیدریه، ۱۹۶۵، ص ۳۷۵.

۱۲- محمد ابن علی ابن الحسن ابن بابویه ملقب به شیخ صدوق. عیون اخبار الرضا، تهران: انتشارات اعلمی، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۰.

۱۳- همان. ج ۲، صص ۱۳۲-۱۳۳.
۱۴- جعفر، مرتضی. حیاة السیاسیه الامام الرضا، بیروت: دار التبلیغ الاسلامی، ۱۳۹۹ق، صص ۲۲۱-۲۲۸.

۱۵- محمد تقی مجلسی. بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفاء، بی تا، ج ۴۹، ص ۱۳۵.

۱۶- قاضی نورالله شوشتری. مجالس المومنین، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۵۳، ج ۲، صص ۲۷۳-۲۷۴.

۱۷- برای اطلاعات بیشتر رک: عزیزالله عطاردی، فرهنگ خراسان، مشهد: انتشارات عطارد، ۱۳۸۱، ص ۱۰۰.

۱۸- ابوالفضل بیهقی. تاریخ بیهقی، جعفر مدرس صادقی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۷، صص ۳۲۴ و ۳۲۵.

۱۹- ابن اثیر. الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر، ۱۳۸۵ه ق، ج ۹، ص ۴۹.
۲۰- قاضی عبدالجبار از ابو فارس به عنوان شیعی ای از اسمعیلیان یاد کرده است. نام کامل وی ابوالفوارس الحسن بن محمد المیمدی است.

۲۱- عزیزالله عطاردی. فرهنگ خراسان، پیشین، ص ۵۷.

۲۲- حافظ ابرو. زبدهالتواریخ، سیدکمال حاج سیدجوادی، ج ۲، تهران: نشر نی، بی تا، صص ۶۹۲ و ۶۹۳ و ۶۹۴.

۲۳- حافظ ابرو. زبدهالتواریخ، پیشین، ص ۶۹۲.
۲۴- همان. ص ۸۹۸.

۲۵- عزیزالله عطاردی. فرهنگ خراسان، پیشین، ص ۱۰۳.
۲۶- میرسیدشریف راقم سمرقندی، تاریخ راقم، منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۰، ص ۱۵۷.

۲۷- اسکندربیک ترکمان. تاریخ عالم آرای عباسی، ایرج افشار، دوره ۲ جلدی، ج ۱، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲، ص ۵۴۹.

۲۸- میرزا محمد کاظم مروی. عالم آرای نادری، محمدامین ریاحی، ج ۱، تهران: زوار، ۱۳۶۴، صص ۲۰۱ و ۲۰۲ و ۲۰۳.

۲۹- عزیزالله عطاردی. فرهنگ خراسان، پیشین، ص ۱۱۷.

۳۰- ضریح که اکنون روی قبر مطهر امام رضا قرار دارد در سال ۱۳۳۶ شمسی ساخته شده است. بانی این ضریح مرحوم حاج سید ابوالحسن حافظیان می باشد. سازنده ی ضریح نیز مرحوم حاج محمدتقی ذوفن اصفهانی بود. او که یکی از هنرمندان مطرح کشور به شمار می رفت به کمک هنرمندان اصفهانی طرح این ضریح زیبا را ریخت. در حدود هفت هزار و پنجاه و دو مثقال طلا و دو بیست و هشت هزار و چهارصد مثقال نقره و یک تن مفرغ در آن به کار رفته و بدنه ی آن از چوب گردو می باشد. کتیبه های آن به خط مرحوم حاج شیخ احمد زنجانی و فضایی اصفهانی است. (عزیزالله عطاردی، فرهنگ خراسان، پیشین، ص ۹۹)

منابع:

۱- ابن اثیر. الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر، ۱۳۸۵ه ق.
۲- اصفهانی، ابوالفرج. مقاتل الطالبین، نجف: المطبعه الحیدریه، ۱۹۶۵.
۳- بیهقی، ابوالفضل. تاریخ بیهقی، جعفر مدرس صادقی، تهران: مرکز، ۱۳۷۷.
۴- ترکمان، اسکندربیک. تاریخ عالم آرای عباسی، ایرج افشار، دوره ۲ جلدی، ج ۱، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.
۵- حافظ ابرو. زبدهالتواریخ، سیدکمال حاج سیدجوادی، تهران: نشر نی، بی تا.
۶- جعفر، مرتضی. حیاة السیاسیه الامام الرضا، بیروت: دار التبلیغ الاسلامی، ۱۳۹۹ق.
۷- راقم سمرقندی، میرسیدشریف. تاریخ راقم، منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، بی تا.
۸- سروی مازندرانی، ابن شهر آشوب. مناقب آل ابی طالب، قم: مکتبه علامه، بی تا.
۹- شایسته فر، مهناز. عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
۱۰- شایسته فر، مهناز. جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، دوره ۵، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰.
۱۱- شوشتری، قاضی نورالله. مجالس المومنین، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۵۳.
۱۲- شیخ صدوق، محمد ابن علی ابن الحسن ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، تهران: انتشارات اعلمی، بی تا.
۱۳- عطاردی، عزیزالله. فرهنگ خراسان، مشهد: انتشارات عطارد، ۱۳۸۱.
۱۴- فراست، مریم، به کارگیری شاخصه های معماری اسلامی در معماری مسجد محله، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵.
۱۵- مجلسی، محمد تقی. بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفاء، بی تا.
۱۶- مروی، میرزا محمد کاظم. عالم آرای نادری، محمدامین ریاحی، تهران: زوار، ۱۳۶۴.
۱۷- یعقوبی، ابن واضح. تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا.
18 - Qazi Ahmad, Calligraphers and Painters, transl., V. Minorsky, Washington, Freer Gallery Publication, 1959, p.193.